

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СХІДНОМУ ПИТАННІ БРИТАНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.*

У статті виокремлені та охарактеризовані основні етапи поступу британської історичної науки у дослідженні політики Російської імперії у Східному питанні. Автори доходять висновку про недоречність використання терміну "відставання" щодо британської історіографії зазначеної проблеми.

Ключові слова: Східне питання, Російська імперія, британська історіографія.

Увага британських істориків до Східного питання обумовлена інтересом до власного імперського минулого. За умов протистояння, що охопило балканський, близькосхідний та північноафриканський регіони наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст., Росія була головним конкурентом Британської імперії, що впливало на формування специфічного бачення політики Санкт-Петербурга англійською науковою спільнотою.

Вивчаючи англо-американську історіографію післявоєнного часу, що висвітлює політику Російської імперії у вирішенні Східного питання, ми помітили факт переважання американської наукової продукції, що становить джерельну базу нашого дослідження. Подібна тенденція прослідковується у творах інших пострадянських дослідників англосовітської історіографії, де вона сформульована самими науковцями або відображена у літературі, з якою вони працюють. Таким чином, зіткнувшись з фактом британського "відставання" у радянській історіографії, у цій розвідці ми спробуємо з'ясувати, якою мірою воно відбилося на вивченні Східного питання, яке було частиною і британської історії.

Оскільки історія Східного питання та роль Санкт-Петербурга у його вирішенні може бути досліджена в рамках історії дипломатії, зовнішньої політики Англії, в національних історіях крайніх учасниць протистояння, то при вивченні цього аспекту історії історичної науки залишатися лише в рамках русистики не є доцільним. Разом з тим поступ перерахованих вище дисциплін в англійському академічному середовищі по праву може стати предметом окремих досліджень, відтак, у нашій статті ми спробували синтезувати головні досягнення британських авторів у вивченні Східного питання, що охоплюють різні дисципліни і створюють комплекс хрестоматійних праць британської історіографічної спадщини, присвяченої конфлікту. Для досягнення поставленої мети ми спробуємо виокремити та проаналізувати основні етапи вивчення російської політики щодо Східного питання англійськими науковцями.

Нааявний доробок радянських та сучасних вчених можна умовно поділити на дві групи: праці, віднесені нами до першої, містять аналіз всієї англосовітської літератури, присвяченої Східному питанню або окремому епізоду протистояння і, відповідно до нашої мети, ці розвідки дають фрагментарну характеристику саме британського внеску у вивчення санкт-петербурзької близькосхідної політики [1]. Друга ж категорія праць присвячена історії історичної науки, але на цей момент вчені більш дослідили британську науку кінця ХІХ – початку ХХ ст., або приділили їй увагу к контексту дослідження англо-американської радянської історіографії, де пріоритет віддано науковцям США, які значно випередили своїх британських колег у вивченні історії СРСР [2].

Осібнo виокремимо працю вітчизняного дослідника А. Гончаренка, у якій аналізу піддана саме британська історіографія певного сюжету Східного питання. Зазначимо, що дослідник запропонував власну періодизацію розробки проблеми англійськими вченими, що дає змогу прослідкувати процес формування основних історіографічних напрямків: 70-ті рр. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст. – панування консервативних, апологетичних настроїв, що виправдовували британську політику у протистоянні; 30-60-ті рр. ХХ ст. – виникнення ліберального та радикального напрямків, що ставили під сумнів головні тези консервативних істориків; на 70-80-ті рр. припадає боротьба прибічників трьох зазначених позицій, а на четвертому етапі, що розпочався з 90-х рр. ХХ ст., відбувається переосмислення англійськими вченими різних сюжетів Східного питання на основі активного залучення джерел з російських архівів [3]. І хоча А. Гончаренко не говорить про британське "відставання" у вивченні британсько-російських

* Стаття підготовлена у процесі виконання держбюджетної теми № 4-2012 Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України "Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (регіональний аспект)".

відносин у Східному питанні, ця тенденція проступає у списку літератури у вигляді своєрідної лакуни: після праці Ф. Бейлі 1942 р. наступною аналізу піддається розвідка М. Андерсона 1966 р. [4].

Один із найбільш комплексних оглядів історіографічних трансформацій у вивченні Близького Сходу, у тому числі і Східного питання, було зроблено професором університету штату Невада Мішель Тусен [5]. Але у її праці аналізу піддана вся англійська література, до того ж без акцентування уваги на інтерпретації російської політики. І все ж опублікований нею бібліографічний список праць, присвячених вивченню Східного питання, зіграв чималу роль у проведенні нашого дослідження [6].

Для першого етапу у вивченні британцями Східного питання (кінець XVIII – 80-ті рр. XIX ст.) характерна поява перших друкованих праць: мемуарів, травелогів, памфлетів, пов'язаних з регіоном конфлікту. Нечітка хронологічна межа почасти пов'язана з тим, що вчені й досі не мають когерентного бачення хронології, географії та навіть суті Східного питання. Умовний початок етапу, окресленого нами, базується на даті найбільш ранньої публікації, представленої у списку М. Тусен, – Т. Хоуел "Журнал, що описує шлях з Індії маршрутом, частково непостійним, через Вірменію та Анатолію або Малу Азію" (Лондон, 1789). На цьому ж етапі також відбувається зародження британського інтересу до конфлікту та поява русофобії. Остання як стійке сприйняття Росії британським суспільством проявлялась у публіцистичних творах, присвячених Східному питанню, а також "Великій грі", де загроза індійським володінням британської корони розглядалась безпосередньо у комплексі з близькосхідною проблемою. Найбільш відомими авторами-русофобами були лорд Абердін, Д. Уркарт, генерал Дж. Еванс де Лейсі та ін. [7].

Однак не лише публіцистичні твори відображали русофобські настрої англійців. Новітнє дослідження американського вченого Джиммі Кейна висвітлює природу русофобських настроїв в англійській художній літературі, зокрема у творчості Брема Стокера [8]. Дж. Кейн стверджує, що антиросійські настрої розквітли в Британії під впливом кризи, що охопила вікторіанське суспільство після Кримської війни. Проаналізувавши твори "Дракула" та "Леді у савані", історик приходять до висновку, що обидва романи презентують два сценарії успішного для Британії розв'язання Східного питання: у першому випадку російська загроза в образі графа Дракули знищується у лігві суперника, а у другому після знищення "зла" на території Балкан створюється дружна до англійців держава.

Інтерес до Російської імперії у британському суспільстві був викликаний активною політикою останньої у вирішенні Східного питання. Бібліографічна статистика, представлена у праці А. Зашихіна, свідчить, що в періоди загострення конфлікту, зокрема у роки після Кримської війни 1856 – 1860 рр., в епоху Східної кризи 1876 – 1880 рр., в Британії з'явилося 9 і 13 праць відповідно на "російські теми". Згідно класифікації самого вченого, ці твори містили первинну інформацію, тобто автор праці про Росію особисто відвідував країну і був знайомий з реаліями тамтешнього життя [9]. Ще більша кількість книжкової продукції припадає на роки внутрішньоросійських визначних подій. Авторами цих творів були здебільшого журналісти [10]. Н. Іщенко стверджує, що важливу роль у формуванні образу Росії в англійському суспільстві відіграли переклади-інтерпретації літературних творів російських авторів. Вони сприяли своєрідному розшаруванню імперського образу, в якому її правитель виступав у ролі "всесвітнього зла", а її народ сприймався як "добрі освічені варвари" [11].

Академічна інституціоналізація та концептуальна трансформація під впливом антантофільських настроїв припадає на другий етап вивчення Східного питання у Британії (1890 – 1917 рр.). Академізм виник під впливом зростання інтересу до Росії як до союзниці; окрім цього до боротьби з русофобією долучається й інша західна культурна традиція – прогресивний орієнталізм. "Східність", очевидно, була обумовлена географічним розташуванням країни по відношенню до Британії і містила відповідні негативні характеристики імперії Романових як незрозумілого нецивілізованого "Іншого". Скасування кріпосного права, перехід до конституційної монархії, створення Антанти посіяли у британському соціумі зерна надії про перспективне набуття Росією статусу повноцінної цивілізованої держави [12]. Прикладом таких настроїв може слугувати думка англійського письменника Джерома К. Джерома, виражена ним у творі 1905 р. "Люди майбутнього" (дослівний переклад назви праці звучить наступним чином: "Істоти, що одного дня стануть людьми"): "Ми згорда називаємо росіян нецивілізованим народом, але вони ще молоді. Російська історія нараховує приблизно три сотні років. Мені здається, що росіяни перевершать нас. Їхня енергія, кмітливість, коли вони прориваються назовні, вражають... Світ буде задоволений Росією, коли вона приведе себе до ладу" [13].

Засновниками академічної русистики в Британії були У. Рольстон та У. Морфілл. Уільям Рольстон (1828 – 1889), співробітник Бібліотеки Британського музею, самостійно вивчив російську мову і захопився російською літературою. Англійському славісту належать переклади байок І. Крилова, російських народних казок та пісень. Він же був автором першої публікації лекції з російської історії, що були прочитані в Оксфорді. Дослідник А. Зашихін зауважує, що лекційний матеріал У. Рольстона не мав концептуального дослідницького навантаження, а носив навчально-просвітницький характер [14]. Але у передмові до збірки російських казок автором сформульовано наукову мету праці як культурологічного дослідження: У. Рольстон стверджував, що мав на меті розкрити багатий внутрішній світ російського селянства на основі народної творчості [15].

Уільям Морфілл (1834 – 1909) – перший професор російської та слов'янських мов Оксфордського університету. Зацікавлений історією слов'янських народів та їхніх близькосхідних сусідів, У. Морфілл самостійно вивчив слов'янські мови, багато подорожуючи Росією, Польщею, Сербією, Болгарією, Грузією [16]. У 1870, 1873 та 1882 рр. він прочитав курс лекцій по слов'язознавству (так звані Ілчерестові лекції, засновані на базі фонду, утвореного за заповітом графа Ілчестера Уільяма Фокса-Стренджуейза з метою сприяння розвитку славістичних досліджень у країні) [17]. У 1900 р. У. Морфілл став першим професором російської та слов'янських мов у Британії. Серед численної спадщини вченого найбільш відомою стала його праця "Росія" (1890), до 1907 р. перевидана 7 разів [18]. У передмові до праці історик запевняє читачів, що не приховує темних сторінок російської історії, але в той же час прагне "уникнути створення нарисів виключно з англійської позиції" [19]. Учений піддає критиці й "показові зловживання" у зображенні російської історії деякими західними авторами. На його думку, "всі нації були по-своєму агресивні", і загострювати увагу на Росії у цьому плані є лицемірством. Оцінюючи роль Санкт-Петербурга у Східному питанні, історик говорить, що Росія "одна виступила проти гнобителів (християн Сходу. – Л. С., К. Я), а її вороги серед нас мають досягнути, що своєю помилковою політикою вони лише зміцнили її силу" [20]. Таким чином, академічна думка зробила спробу відійти від сучасних русофобських настроїв в оцінці російської історії.

До початку Першої світової війни в університетах країни існувало лише одне професорство і п'ять лекторств з російської мови та літератури, а також з інших слов'янських мов, а у 1915 р. у Лондонському університеті була відкрита Школа слов'янських студій [21].

У період Великої війни в академічних колах Англії також з'являються проекти вирішення південно- і західнослов'янського питань. Зокрема, у наукових пошуках Р. У. Сітон-Уотсона вони розвивались у контексті вивчення історії Австро-Угорщини. І хоча бачення істориком долі дунайської монархії зазнало трансформацій, воно стало ще однією частиною фундаменту наукового вивчення Східного питання і відповідного вектору російської політики [22]. У праці "Становлення національності на Балканах" (1918 р.) науковець виокремлює два методи вивчення історії регіону: внутрішній (національний), що акцентує увагу на історії, розвитку й контактах балканських народів, і зовнішній (міжнародний), широко поширений в історичних розвідках, що передбачає вивчення взаємодії балканських народів та зовнішнього світу. За словами Р. У. Сітон-Уотсона, саме другий підхід, пов'язаний з вивченням Східного питання, презентує балканські нації як пішаки у дипломатичній грі великих держав, що створює перешкоди на шляху до досягнення Заходом непростой психології тамтешніх народів півострова. Дослідник вважає за необхідне використання обох підходів для отримання цілісної картини минулого [23]. Східне питання у цьому творі постає як арена боротьби великих держав, кожна з яких переслідувала власні цілі у протистоянні. Р. У. Сітон-Уотсон висвітлює амбітну російську політику у регіоні, зауважуючи, що суперники Росії у своєму прагненні стримати її насправді не вловили, що балканські народи можуть бути їхніми союзниками, а не об'єктами дипломатичних інтриг [24].

Важливу роль у становленні британської академічної традиції вивчення Росії та Східного питання зіграли контакти з російською інтелігенцією. Зокрема, особа П. Г. Виноградова, що перебував в Англії з метою роботи над докторською дисертацією у 1883 – 1884 рр., зацікавила У. Морфілла та А. Дж. Еванса. Дослідник О. Антошенко стверджує, що П. Г. Виноградов давав скептичні відгуки про лекційний курс У. Морфілла, але знання Балканського півострова, продемонстроване А. Дж. Евансом, розширило його власне уявлення про цей вектор російської зовнішньої політики. Також російський вчений познайомився з іншими дослідниками Східного питання – Е. Фріманом і М. Мак-Коллем [25].

Третій етап (1918 – 1945 рр.) розпочався з публікації доповіді спеціального комітету, створеного прем'єр-міністром країни у 1916 р. з метою дослідження стану навчання іноземним мовам у Великобританії. Оприлюднені рекомендації вказували на необхідність активного вивчення мов, історії, економіки п'яти головних європейських країн, з якими, як вважалось, відбудеться зміцнення співробітництва після війни. До числа перспективних партнерів потрапила і Росія. Вивченню цієї країни мали сприяти три нових професорства, відкриті в університетах Лондона, Манчестера та у Ноттінгемському університетському коледжі, і нові лекторства, що з'явилися у різних університетах країни. У 1919 р. кафедра російської мови, а у 1922 р. кафедра історії Центральної Європи як новоутворені центри прикріплені до Школи слов'янських студій, а сама школа була перейменована у 1930 р. в Школу слов'янських та східноєвропейських студій. З 1922 р. вона почала випуск друкованого видання "The Slavonic Review" ("Слов'янський огляд"), яке через 7 років також було перейменовано у "The Slavonic and East European Review" ("Слов'янський та східноєвропейський огляд") [26].

Послаблення позицій прибічників активного вивчення Росії було викликано подіями Жовтневої революції. Число студентів, залучених до студіювання російської мови, літератури, історії, було невеликим. До того ж політична ситуація сприяла розвитку досліджень інших слов'янських та східноєвропейських країн.

Східне питання у цей період було висвітлено у працях Дж. Марріотта, Р. У. Сітон-Уотсона, Б. Самнера, Г. Темперлі, які в подальшому було перевидано і які до сьогодні зберігають високий статус хрестоматійних, у тому числі й при вивченні російської політики у близькосхідному протистоянні.

З 1918 по 1945 рр. у Британії було підготовлено 5 дисертаційних робіт, з них 4 висвітлюють різноманітні сюжети протистояння: проблему Чорноморських проток у Кримській війні, близькосхідну політику лорда Пальмерстона, сприйняття британцями російської політики щодо Східного питання у 1837 – 1841 рр., російсько-британське суперництво у 1832 – 1841 рр. Автор ще одного дослідження приділив увагу вивченню сербської церкви під турецьким управлінням [27]. З бібліографічного списку М. Тусен, у якому з 99 назв 48 належить британським авторам, на цей період припадає 7 праць [28]. Але вважаємо за необхідне зазначити, що критерій відбору матеріалу для цього списку не дозволив повною мірою висвітлити всю продуктивність британської академічної думки: так, до переліку не ввійшли численні праці вже згаданих Б. Самнера та Г. Темперлі, названо лише по одній публікації Р. У. Сітон-Уотсона та Дж. Марріотта.

Англо-радянське співробітництво періоду Другої світової війни обумовило необхідність отримання знань про нового союзника, що відродило настрої про подальший розвиток відповідних академічних проєктів. Для цих цілей у 1944 р. була створена спеціальна комісія [29].

Четвертий етап у вивченні британськими вченими Східного питання та відповідного вектору російської політики охоплює період "холодної війни" й триває до початку 1980-х рр. У 1947 р. було опубліковано доповідь комісії, де рекомендувалося, що університетська освіта має розвивати східні, слов'янські, східноєвропейські та африканські дослідження. З 1947 по 1952 рр. університети отримали гранти на розвиток російських та слов'янських академічних проєктів, що призвело до збільшення кількості центрів та студентів [30]. Але повторення ситуації, що склалася після Великої війни, коли надії на нового союзника знову не виправдалися, а стосунки погіршились, утворило перешкоди розвиткові досліджень. Окрім цього, ситуація "холодної війни" утворила в Центральній-Східній Європі соцблок із країн, вивчення яких протікало у тому ж руслі, що й дослідження Росії. Це "географічно" загальмувало наукові пошуки. Історик Г. Болсовер, тогочасний директор Школи слов'янських та східноєвропейських студій, дав цілий перелік факторів, що стали на заваді розвитку британської русистики: поїздки до СРСР були неможливі; студенти, що вивчали російську історію, стикалися з проблемою практичного застосування набутих знань у кар'єрній реалізації; британське суспільство досить насторожено ставилося до людей, що вивчали країни соцблоку, вони вважалися комуністами та реакціонерами; труднощі у становленні русистики починалися буквально зі шкільної лави, де російська мова вивчалася слабо, а спеціалістів не вистачало; до того ж самі англійці були впевнені, що російська мова неймовірно складна для вивчення [31]. Г. Болсовер у статті 1953 р. закликав приділяти більшу увагу вивченню Росії: "Якби Радянський Союз був настільки ж нерозвиненим та віддаленим як Тибет, ми могли б дозволити собі залишатися не інформованими про нього. Але тепер він став другою за величиною промисловою країною у світі й розширив свій вплив до Ельби та середнього Дунаю" [32]. Необхідність цієї уваги постає крізь призму "холодної війни": на думку історика, тільки так Британія зможе адекватно відреагувати на ті проблеми, що їх створив СРСР [33]. Стаття англійського автора А. Ротштейна, опублікована в журналі "Вопросы истории" через 3 роки після публікації Г. Болсовера, яка висвітлює вивчення історії СРСР в британських університетах, свідчить що за ці 3 роки ситуація змінилася мало: з 23 вищих навчальних закладів країни лише Лондонський університет пропонував вивчення історії СРСР дорадянського й радянського періодів в якості окремого предмета [34]. Історія Росії також вивчалася в інших університетах, але в рамках курсів із загальної історії. Різні епохи Східного питання висвітлювались в курсі Ебердинського університету "Зіткнення російського та британського імперіалізму на Близькому Сході в останній чверті XIX – і на початку XX ст.", входили до екзаменаційних білетів у Манчестерському та Лондонському університетах [35].

Указані труднощі становлення британської русистики, а також, за словами А. Некрасова, острах самих істориків бути втягнутими у політику зумовили британське "відставання" у радянській історіографії [36]. Увага британських науковців зосередилася на проблемах імперіалізму та блокової політиці їхньої держави, але ці розвідки мало висвітлювали епоху Східного питання [37]. Свою роль зіграли й історіографічні флуктуації, що зробили популярною серед учених соціальну історію. Методологічні та теоретичні дискусії в рамках нового напрямку оминули сферу дисциплін, що вивчали Східне питання, відтак, інструментарій спеціалістів, що вивчають різні сюжети конфлікту, не зазнав суттєвих змін, а праці зберегли свій нарративний характер.

У бібліографічному списку М. Тусен нами нараховано лише 9 праць, присвячених Східному питанню, опублікованих за чотири десятиліття цього етапу. Серед них 3 праці – це перевидання творів XIX ст. та 30-х рр. XX ст. [38]. Звернувшись до покажчика британських дисертацій, ми виявили всього 17 робіт, серед яких: 7 присвячені Східному питанню або його окремим епізодам; 6 робіт про Велику гру і 4, предмет дослідження яких тематично чи хронологічно пов'язаний з епохою Східного питання [39].

Але на цьому ж етапі у 1966 р. побачило світ чи не найвідоміше дослідження Східного питання в британській історичній науці, написане професором Лондонської школи економіки Метью Андерсоном [40]. І хоча сам вчений у передмові запевняє, що не мав на меті створення оригінальної концепції у розумінні конфлікту, широка джерельна база, використана ним, сприяла комплексній презентації протистояння. Навіть радянські вчені, часто безжальні у своїй критиці "буржуазних" колег, відводили цій

праці особливе місце як такої, що, на їхню думку, найбільш об'єктивно відображає характер та хід протистояння [41].

П'ятий етап британської історіографії осягнення близькосхідної проблеми припадає на початок 80-х рр. ХХ ст. і, на нашу думку, триває до сьогодні. За цей час, як стверджують спеціалісти, дослідники зовнішньої політики Великобританії та історії дипломатії лише незначною мірою розбавили нарративний характер праць аналітикою [42]. Але за ступенем динамічності у своїй характеристиці, цей етап випереджає попередні стадії вивчення англійцями Східного питання.

Поява культурної історії суттєво вплинула на становлення британського варіанту "нової імперської історії" ("British Imperial History"). Не менш важливу роль відіграла й праця Е. Саїда "Орієнталізм" (1978 р.), у якій автор заявив про існування особливого "колоніального" стилю мислення у розумінні Заходом східного світу [43]. Цей підхід, що не полишив терена теоретико-методологічних дискусій і в наш час, знайшов прибічників практичного застосування вже на початку цього етапу. У центрі уваги британських дослідників опинилися контакти вікторіанського суспільства з регіоном "неформальної імперії", що включає територію османської держави, та ступінь їх впливу на формування британської ідентичності [44]. Увага англійських науковців до Середнього Сходу, за словами М. Тусен, виникла під впливом подій в Афганістані та Іраку на початку ХХІ ст. Американська дослідниця стверджує, що "Середній Схід" ("Middle East") як категоріальне поле для дослідницьких проблем замінив Східне питання у сучасній британській історіографії [45]. У складеному нею бібліографічному списку нами нараховано 14 праць, присвячених Східному питанню та Середньому Сходу, опублікованих в останні 30 років [46].

Безперечно, на розвиток британської русистики вплинув розпад Радянського Союзу. Ілюстративними працями, що демонструють нові підходи до осягнення російської історії, можуть слугувати дослідження Дж. Хоскінга, який приділяє увагу становленню російської національної самосвідомості в умовах імперії [47], а також А. Байтіса, стипендіата Школи слов'янських та східноєвропейських студій, присвячене вивченню ролі армії, уряду й суспільної думки Російської імперії у становленні політичної лінії останньої у Східному питанні. Зауважимо, що А. Байтіс пропонує розширити географічні рамки протистояння за рахунок відгалужень Східного питання в "азіатському вимірі", а саме боротьби між Росією, Персією, Туреччиною, сюжетів Великої гри [48].

На сьогодні вивчення історії Росії забезпечується на базі різноманітних центрів: Школа слов'янських та східноєвропейських студій (Університетський коледж Лондона), Британська асоціація радянських, слов'янських і східноєвропейських студій, Центр російських та східноєвропейських студій (Бірмінгем), Центр російських, центральних та східноєвропейських студій (Глазго) та ін. Аналіз дослідницьких програм та звітів цих організацій, доступних на їхніх офіційних сайтах, свідчить, що вони приділяють більшу увагу радянській історії Росії, ніж історії імперської доби, а дослідженню Східного питання на момент написання нашої розвідки не присвячено жодного дослідницького проекту. Узявши до уваги дані покажчика британських дисертацій, ми можемо стверджувати, що на цьому етапі створено 9 праць, присвячених Східному питанню, з них 6 з'явилося в останні два десятиліття. Ще 6 праць написані по темах, що за проблематикою пов'язані з конфліктом: дослідження російської армії, Антанти, орієнталізма як перешкоди для розуміння європейцями Османської імперії. Також ще 3 праці присвячені Великій грі [49]. Загальна кількість цих праць (18) та частота їхньої появи перевищує число досліджень, проведених у роки "холодної війни".

Таким чином, вивчення британськими вченими Санкт-Петербурзької політики щодо Східного питання взяло свій початок з епохи самого протистояння і відбувалось в рамках різних наукових дисциплін. Академічний підхід до проблеми постав в умовах боротьби з русофобськими настроями у британському суспільстві, а подальший історичний шлях розвитку Росії лише актуалізував негативне сприйняття цієї держави та гальмував розвиток наукових проектів. Англійські спеціалісти, робота яких протікала в умовах, відмінних від їхніх американських колег, були схильні підходити до проблеми з позицій особистого імперського досвіду. Саме цим і пояснюється продуктивність початкових та останнього етапів у вивченні Східного питання у британській історичній науці.

Якщо поглянути на академічний простір країни з іншого ракурсу, без урахування надбань, що з'явилися до початку "холодної війни", то британська русистика (яка тоді існувала в рамках радянології) дійсно постає як дисципліна, що відставала від американської. Але у випадку нашого дослідження постає інший, розширений висновок, який, на наше переконання, не зменшує доробку саме британських спеціалістів в англомовній історіографії, присвяченій Російській імперії. Вивчення англійськими вченими зовнішньої політики Санкт-Петербурга у Східному питанні, яке розпочалось в період самого протистояння, сформувалось під впливом "острівного менталітету", сконцентроване на оптиці феномену "імперія" та власній імперській минушості, було просто загальмоване самим виникненням "радянології" як політизованої дисципліни та появою соціальної історії. Оживлене "новою культурною історією", воно знову набуло сили з 80-х рр. ХХ ст. Інтерес науковців до Радянського Союзу, що спостерігається сьогодні, існує в умовах, коли предмет дослідження відійшов у минуле і втратив свою гостру політизованість. Зауваження А. Некрасова про побоювання британських учених бути втягнутими у

політичну боротьбу та оживлення академічних проектів в часи, коли Росія здавалася перспективним партнером, а не суперником, вписуються у цю логіку. Але, на нашу думку, необхідно виявити й інші причини у бажанні академічної традиції Великобританії відсторонитися від політичних баталій.

Не виключено, що сучасні події на Близькому Сході та Балканах привернуть увагу британських вчених до переосмислення Східного питання як до проблеми, зі спадком якої людство живе і сьогодні. Цікаво буде спостерігати, яку роль тут відіграватиме фактор політизованості, оскільки досліджувати доведеться проблеми, які спонукають деяких учених і досі застосовувати щодо них терміни "Східне питання" та "Велика гра" як адекватні визначення. Але, безумовно, політика Санкт-Петербурга як головного суперника Лондона знайде висвітлення у цих працях.

Джерела та література

1. Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII – нач. XX в. / В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина и др. : отв. ред. Н. С. Киняпина. – М. : Наука, 1978. – 434 с.; Георгиев В. А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса / В. А. Георгиев // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 172 – 181.
2. Зашихин А. Н. "Глядя из Лондона". Россия в общественной мысли Британии второй половины XIX – начала XX в. Очерки / А. Н. Зашихин. – Архангельск, 1994. – 204 с.; Зашихин А. Н. Британская россика второй половины XIX – начала XX века / А. Н. Зашихин. – Архангельск : Изд-во "Солти", 2008. – 112 с.; Меньковский В. И. Англо-американская россика и советика на рубеже XX – XXI вв. / В. И. Меньковский // Праці гістарычнага факультэта : навук. зб. – Мінск : БДУ, 2006. – Вып. 1 – С. 243 – 255; Некрасов А. А. Становление и этапы развития англо-американской советологии : дисс. ... канд. ист. наук по спец-тям : 07.00.02 – отечественная история; 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / А. А. Некрасов. – Ярославль, 2001. – 181 с.; Туманова С. В. Историческая славистика в Англии / С. В. Туманова // Историография истории южных и западных славян : учебное пособие для вузов. – М. : Изд. МГУ, 1987. – С. 229 – 239; Туманова С. В. Из истории английской югославистики. Р. У. Ситон-Уотсон (1879 – 1951) / С. В. Туманова // Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США. – М. : Наука, 1989. – С. 120 – 143.
3. Гончаренко А. В. Британська історіографія британсько-російських відносин у Східному питанні в 70 – 80-ті рр. XIX ст. / А. В. Гончаренко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 20 (183). – С. 30.
4. Там само. – С. 36.
5. Tusan M. Britain and the Middle East: New Historical Perspectives on the Eastern Question / M. Tusan // History Compass. – 2010. – Vol. 8. – Issue 3. – P. 212 – 222.
6. Ibid. – P. 220 – 222.
7. Жигалина О. И. Великобритания на Среднем Востоке (XIX – начало XX в.). Анализ внешне-политических концепций / О. И. Жигалина. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 18 – 30.
8. Cain J. E. Bram Stoker and Russophobia: evidence of the British fear of Russia in Dracula and the Lady of the shroud / J. E. Cain, Jr. – McFarland & Company, Inc., Publishers, 2006. – 203 p.
9. Зашихин А. Н. Британская россика... – С. 11 – 16.
10. Там же. – С. 17.
11. Іщенко Н. А. Міфотворчість у воєнному дискурсі: національний міф про Кримську війну 1853 – 1856 років у літературі Великої Британії другої половини XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.01.04 / Н. А. Іщенко. – Сімферополь, 2008. – С. 15.
12. Зашихин А. Н. "Глядя из Лондона"... – С. 164 – 165.
13. Джером К. Джером. Люди будущего [Електронний ресурс] / Джером К. Джером. – Режим доступу : http://lib.ru/JEROM/jerom1_7.txt; Jerome K. Jerome. Creatures That One Day Shall Be Men / Jerome K. Jerome. Idle Ideas in 1905. – London : Hurts and Blackett, Limited, 1906. – P. 141 – 157.
14. Зашихин А. Н. Британская россика... – С. 46 – 47.
15. Ralston W. R. S. Russian Folk-tales / W. R. S. Ralston. – London : Smith, Elder, & CO., 15 Waterloo Place, 1873. – P. 6 – 10.
16. William Richard Morfill – First professor of Russian and Slavonic Languages [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oxfordshireblueplaques.org.uk/plaques/morfill.html>; Зашихин А. Н. Британская россика... – С. 57.
17. Centres, Institutes and Networks in European Studies [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europeanstudies.ox.ac.uk/centres.html>.
18. Зашихин А. Н. Британская россика... – С. 57 – 58.
19. Morfill W. R. Russia / W. R. Morfill. – New York : G. P. Putnam's Sons, London : T. Fisher Unwin, 1901. – P. vii.
20. Ibid. – P. viii.
21. Bolsover G. H. Russian and East European Studies in the Universities / G. H. Bolsover // Higher Education Quarterly. – 1953. – Vol. 7. – Issue 3. – P. 224 – 225.
22. Туманова С. В. Из истории английской югославистики... – С. 122 – 123, 129.
23. Seton-Watson R. W. The Rise of Nationality in the Balkans / R. W. Seton-Watson. – New York : E. P. Dutton & Company, 1918. – P. 85 – 86.

24. Ibid. – P. 99.
25. Антощенко А. В. П. Г. Виноградов: первое знакомство с английским научным сообществом / А. В. Антощенко // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII – XXI веков : сборник статей. – Челябинск, 2011. – С. 237.
26. Bolsover G. H. Russian and East European Studies... – P. 224 – 225; Туманова С. В. Историческая славистика в Англии... – С. 229, 232.
27. University Theses in Russian, Soviet, and East European Studies, 1907 – 2011 : A Bibliographical Database of Research in the British Isles / Compiled and ed. by G. Walker and J. S. G. Simmons [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bibliographia.net/wikindx3/index.php>.
28. Tusan M. Britain and the Middle East... – P. 220 – 222.
29. Bolsover G. H. Russian and East European Studies... – P. 227.
30. Ibid. – P. 227 – 228.
31. Ibid. – P. 229 – 231.
32. Ibid. – P. 230.
33. Ibid. – P. 232.
34. Ротштейн А. Преподавание и изучение истории СССР в британских университетах / А. Ротштейн // Вопросы истории. – 1957. – № 5. – С. 208.
35. Там же. – С. 208, 210 – 211.
36. Некрасов А. А. Становление и этапы развития англо-американской советологии... – С. 90 – 91.
37. Зверева Г. И. Внешняя политика Великобритании в XIX – XX веках // Современная историография Великобритании / В. В. Согрин, Г. И. Зверева, Л. П. Репина. – М. : Наука, 1991. – С. 208 – 224.
38. Tusan M. Britain and the Middle East... – P. 220 – 222.
39. University Theses in Russian, Soviet, and East European Studies, 1907 – 2011...
40. Anderson M. S. The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations / M. S. Anderson. – London, 1966. – 464 p.
41. Восточный вопрос во внешней политике России... – С. 26 – 27; Георгиев В. А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса... – С. 179.
42. Зверева Г. И. Внешняя политика Великобритании... – С. 209.
43. Said E. W. Orientalism / E. W. Said. – Penguin Books, 2003. – 396 p.
44. Marshall J. P. British Imperial History "New" and "Old" / J. P. Marshall [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/Empire/>; Tusan M. Britain and the Middle East... – P. 214 – 215.
45. Tusan M. Britain and the Middle East... – P. 214.
46. Ibid. – P. 220 – 222.
47. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552 – 1917) / Дж. Хоскинг ; пер. с англ. С. Н. Самуйлова. – Смоленск : "Русич", 2001. – 512 с.
48. Bitis A. Russia and the Eastern Question: Army, Government, and Society, 1815 – 1833 / A. Bitis – Oxford : Oxford U.P., for the British Academy, 2006. – P. 1 – 2.
49. University Theses in Russian, Soviet, and East European Studies, 1907 – 2011...

Лилия Сенина, Константин Ячменихин

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ВОСТОЧНОМ ВОПРОСЕ
БРИТАНСКИМИ ИСТОРИКАМИ XIX – НАЧАЛА XXI в.**

В статье выделены и охарактеризованы основные этапы продвижения британской исторической науки в исследовании политики Российской империи в Восточном вопросе. Авторы приходят к выводу о неуместности использования термина "отставание" относительно британской историографии указанной проблемы.

Ключевые слова: Восточный вопрос, Российская империя, британская историография.

Liliya Senina, Kostyantyn Yachmenikhin

**BRITISH HISTORIANS' INQUIRY FROM XIX TO EARLY XIX cent.
INTO RUSSIAN EMPIRE POLITICS IN EASTERN QUESTION**

The main stages in British historical studying of the politics of Russian empire in Eastern Question are emphasized and defined in the article. Authors offer a conclusion about the unfitting nature of using term "lag" concerning British historiography of this problem.

Key words: Eastern Question, Russian empire, British historiography.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2012